

Дмитро МЄШКОВ

КОНФІСКАЦІЯ ТА ПОВЕРНЕННЯ НІМЕЦЬКИХ АРХІВІВ

(Eckert, Astrid M. Kampf um die Akten. Die Westalliierten und die Rückgabe von deutschem Archivgut nach dem Zweiten Weltkrieg [Екерт, Астрід М. Боротьба за документи. Західні союзники та повернення німецьких архівів після Другої світової війни]. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2004. 534 S.)

Питання повернення німецьких архівних зібрань, конфіскованих під час війни та відразу після її закінчення, і досі не втратило своєї актуальності для громадського життя сьогоденної Німеччини. Адже чергове й, можливо, не останнє передання документів відбулося 2004 р. Проте не тільки з цієї причини, але також завдячуючи високій якості дослідження дисертація А. Екерт, що вийшла в серії Німецького Історичного Інституту у Вашингтоні (“Трансатлантичні історичні студії”, т. 20), привернула до себе значну увагу фахівців та була двічі відзначена преміями як краща дисертація року.

Темою дослідження є доля німецьких архівних зібрань, конфіскованих Великою Британією та США. Всупереч величезним обсягам конфіскованого архівного майна та незважаючи на його виняткове значення для відтворення державного суверенітету Німеччини в повоєнні роки, ця тема досі залишалася “білою плямою” на карті поточних історичних досліджень.

Книгу побудовано переважно за хронологічним принципом, увагу зосереджено на 1944–1958 рр. Дослідження відкриває докладний огляд проведених в архівах та канцеляріях вилучень, а завершує факт повернення у Бонн фондів міністерства закордонних справ. Різноманітне походження документів змусило авторку свідомо вивести джерелознавчий аспект проблеми за рамки дослідження й обмежитися поділом архівів на дві великі групи – дипломатична та військова документація, як власне, це було зроблено й учасниками переговорів про повернення наприкінці 1940-х та у 1950-ті роки.

Перший розділ роботи присвячено політиці західних союзників щодо німецьких архівів як складової їхньої політики відносно переможеної Німеччини. Плани щодо конфіскації та захисту архівів на території Третього рейху були частиною стратегічного планування. Із внесенням до цих планів змін зазнавали відповідних коректив і плани щодо архівного майна. А прийняття політичних рішень, зокрема про довгострокову окупацію Німеччини, проведення міжнародного трибуналу або денацифікацію, призвели до того, що поточні та історичні архівні зібрання для союзницьких держав набували дедалі більшого значення.

Відповідно до цілей союзників їхній інтерес мав два напрями: тактичний (розвідувальний, військовий) та стратегічний (політичний). З політичної точки зору конфіскація документальних архівів мала виключити можливість розв’язання Німеччиною в майбутньому нової світової війни та проведення пропагандистської кампанії по виправданню війни, як це вже сталося одного разу після 1918 р. Розвідувальні ж цілі трактувалися досить широко. В той час, як військові цікавилися передусім даними,

які могли б придатися при завершенні кампанії в Європі та на Далекому Сході, захоплена документація дедалі активніше використовувалася для задоволення інтересів недержаного сектора промисловості США та Великої Британії. Результати діяльності спеціальних груп у цьому напрямку авторка оцінює як “приховані репарації”, обсяг яких, за даними американських дослідників, склав близько 10 млрд. доларів.

Характерною ознакою, що значно впливала на долю німецьких архівів як на початковому етапі, так і пізніше, була чимала кількість досить жорстко конкуруючих між собою відомств та організацій, кожна з яких мала власний інтерес до архівів, а також конкуренція між чотирма союзницькими силами та між окремими американськими та англійськими службами і командами.

Обсяги конфіскованої документації перевершили будь-які очікування союзників. На початок червня 1945 р. загальний обсяг уже опрацьованих фондів склав більш як 150 тонн. При цьому головним пріоритетом (принаймні, до закінчення війни) залишався збір інформації військового характеру. Для зберігання документів, які не було відразу перевезено через Ла-Манш або Атлантику, існувало кілька збірних пунктів, а для копіювання документів та надання їх для користування створювалися т. зв. документальні центри (*Document Centers*). У найбільшому з них поблизу м. Касселя було зосереджено 1420 тонн матеріалів та працювали 1300 спеціалістів.

Конфіскація документальних масивів у таких обсягах, як це відбувалося в 1944–1945 рр. у Німеччині, не мала аналогів в історії. Архівні зібрання та документи з поточних архівів було поділено між англійцями та американцями: в той час як документи МЗС та морського флоту опинились у Великій Британії, американці вивезли до Кемп Річі (штат Меріленд) архіви вермахту. Відповідно до підписаної ще в 1943 р. обома країнами угоди, кожна зі сторін зобов'язувалась узгоджувати всі свої рішення щодо архівів з іншою союзницькою стороною. На прикладах картотеки членів НСДАП, документів про смерть сина Сталіна, “справи герцога Віндзорського” або архівів, вивезених американськими розвідниками з радянської окупаційної зони в Чехословаччині, і, нарешті, на прикладі “одисей” Політичного архіву МЗС (близько 400 тонн, захоплених у квітні 1945 р.) авторка ілюструє процес “полювання” та подальшу долю найбільш важливих або політично “небезпечних” документів.

Цілком слушним видається рішення Екерт розглянути першу радикальну вимогу німецького уряду про повернення всіх без винятку архівів у контексті загального стану архівної справи на Заході Німеччини. Для уряду Німеччини ця вимога мала високе символічне значення, а повернення документів швидко перетворилося на “справу національного престижу” (с. 457). Ця вимога та реакція на неї урядів США і Великої Британії є предметом розгляду в другій частині роботи, що відкривається докладним аналізом кадрового та матеріального забезпечення архівної системи Німеччини. Центральною подією цього часу стало заснування 1950 р. Федерального архіву в Кобленці. Цей тоді ще “архів без документів” був одним з ініціаторів висунення вимог про повернення, а його перший керівник Г. Вінтер активно апелював до норм міжнародного права, всіляко замовчуючи при цьому власну та залучених ним до роботи колег діяльність у

недалекому минулому на окупованих територіях. Попри наявність достатньої кількості свідчень про це, процедура денацифікації для переважної більшості архівістів не мала жодних відчутних наслідків. Ернст Ціпфель (Ernst Zipfel), колишній керівник державної архівної служби в нацистській Німеччині, виявився єдиним, хто був змушений лишити професію.

Після докладного розгляду позиції німецьких дипломатів та архівістів цілком логічним видається перехід у наступному, третьому, розділі роботи до аналізу позиції британського та американського урядів щодо вимог про повернення конфіскованих архівних фондів. Зацікавленість значної кількості відомств у інформації, що містилася в трофейних документах, обумовлювала складність формулювання позиції урядів у цьому питанні. Особливо це стосувалося запутаної ситуації в Лондоні, де навіть серед представників *Foreign Office* була відсутня єдність у поглядах на вирішення проблеми. На думку Екерт, те, що в 1956 р. після обміну дипломатичними нотами було фактично відкрито шлях до повернення дипломатичних актів, не можна розглядати як результат узгодженої позиції американського та британського урядів. Більшою мірою це стало можливим завдяки ряду взаємних компромісів, залишенню Черчиллем “великої політики” тощо.

Перебіг переговорів про повернення архівних фондів, що є предметом розгляду в четвертому розділі монографії, відкривається аналізом правового статусу документального комплексу. В той час, як урядові представники уникали дискусій з правових питань, у середовищі архівістів розгорнулося широке обговорення даної проблеми. Хоча обидві сторони й посилалися на Гаазьку конвенцію 1907 р., їхні позиції були непеєднаними, адже вони по-різному трактували правові підстави й наслідки окупації Німеччини союзниками. Не востаннє й через те, що німецька сторона – всупереч очікуванням союзників – була готова знову й знову виносити питання повернення архівів на обговорення на найвищому рівні, у березні 1956 р. було нарешті досягнуто домовленості про повернення дипломатичних актів. Перші 100 тонн матеріалів прибули до Бонна вже восени того ж року, а передача цієї групи документів завершилась у березні 1958 р. На черзі були військова та партійна документація.

Остання глава книги розглядає комплекс проблем, пов’язаних із доступом до конфіскованих документів та користуванням ними на початку “холодної війни”. В центрі уваги тут – видання “Документи щодо німецької зовнішньої політики” (*Documents on German Foreign Policy*); до 1957 р. у цій серії вийшло дев’ять томів англійською та сім німецькою мовами. До 1961 р. було видано загалом 13 томів англійською мовою. Проект було зупинено 1957 р., а з 1960 р. видання продовжувалося німецькою стороною. Авторка розглядає докладно цілі союзників, реакцію німецької, зокрема наукової, громадськості на видання актів з архіву міністерства зовнішніх справ. 1950 р. у Мюнхені після кількох невдалих спроб було засновано Інститут новітньої історії (*Institut für Zeitgeschichte*), одним з основних завдань якого спочатку були збирання та зберігання документації часів націонал-соціалізму. Цікавими є висновки про вплив роботи з конфіскованими документами на формування наукових шкіл істориків, передусім в академічному середовищі США (див. с. 461–462).

Грунтовне дослідження Астрід Екерт є цікавим не тільки для вузького кола спеціалістів з питань реституції та міжнародних відносин повоєнного

періоду. Робота значно розширює наші уявлення про історію архівної системи ФРН у післявоєнні часи. Короткі, але змістовні дані про перебіг денацифікації в середовищі архівістів має безпосереднє відношення до історії України, особливо з огляду на те, що одним з провідних організаторів архівної справи у повоєнній Німеччині був Г. Вінтер – колишній керівник Управління у справах архівів, музеїв та бібліотек при Рейхскомісаріаті України. Напевне, більш активне залучення даних про архівні документи, які опинилися в СРСР, а також про повернення їх до НДР могло б значно збагатити монографію, але, з іншого боку, ускладнило б завдання її автора. Тому бажання обмежитись “англо-американським” аспектом проблематики виглядає цілком зрозумілим та жодною мірою не зменшує значення праці. Залишається сподіватися, що з часом з’явиться подібне дослідження щодо конфіскованих документів, які опинились у колишньому СРСР.